

ראשונים נוספים לספרי וסיקור שלושה פירושי אחרונים, שכבר התבססו על נוסחו המודפס של הספרי. יובאו גם העדויות על פירושים נוספים לספרי שלא הגיעו לידנו ותידון שוב השאלה: האם פירש הראב"ד את הספרי.

בתיאור הפירושים אסקור בעיקר עדי הנוסח הישירים והעקיפים שנשתמרו מכל אחד מהפירושים ואנסה לשרטט מספר קווים אופייניים בדרכי ציטוטו של הספרי והגהתו על-ידי הפרשנים השונים. כן ידובר בטיבה של מסורת הנוסח המשתקפת מהם ובאופי השיטה הפרשנית והחידושים המצויים בכל פירוש. בנוסף לכך אדון בשאלת זהויות של מחברי הפירושים האנונימיים. כמה וכמה מהמסקנות ומההצעות שיועלו בו במאמר צריכות בדיקה נוספת, על יסוד ההדרה מחודשת ומושלמת של כל פירוש ופירוש לעצמו. ולואי שמאמר זה יעורר ויזרז הוצאתם של הפירושים לאור.

א. הפירוש המיוחס לראב"ד (צ)

על מציאות פירוש נוסף מראשון לספרי בחלקו השני של כ"י ששון 598 עמ' 436—702, (צ"ב) העמיד לראשונה ר"ד ששון ב'אהל דוד' (ח"א עמ' 109—112), ואף תיאר בהרחבה. רא"א פינקלשטיין במהדורתו לספרי דברים ציין לחילופי נוסחאות מפירוש זה רק מפרשת האזינו ואילך.³ כה"י, שהמעתיק יחסו בטעות לר"ה,⁴ יש בו פירוש לספרי במדבר ודברים. נכתב בכתיבת-יד ספרדית, ומהקולופון המצוי בסופו עולה, כי העתקתו נשלמה בשנת השמ"ז (1587) ע"י מרדכי בן יוסף בן אדרעי, 'להחכם וחסיד הנעלה כמה"ר מלכאל יצ"ו'. כתם המצוי על כמה מדפי כה"י מקשה לעיתים (נדירות) על פיענוחו.⁵ במקצת מקומות סומנו מילות ד"ה בסגול הפוך ובמקצת מקומות חסר סימון זה.

והנה מצאתי שאף בכ"י אוקספורד 425, הכתוב בכתיבה ספרדית, מצוי אותו פירוש (צ"א). עובדה זו נעלמה עד עתה מעיניהם של החוקרים בעקבות ייחוס הפירוש בכה"י עצמו לר"ה,⁶ שהטעה את גויבואר בקטלוג כה"י העבריים באוקספורד, ובעקבותיו ר"א אפטוביצר,⁷ רא"א פינקלשטיין⁸ ור"ש קולידיצקי,⁹ שכנראה לא עיינו בכה"י גופו.¹⁰ בסוף כה"י מצוי קולופון: 'אני מאיר בן חנוכה אשכנזי העתקתי זה פירוש השיגי מספרי, לחכם

- 3 צלום מהפירוש הגיע לידו בסוף ההדפסה, בימי הזוועות של השלטון הגרמני (ת"ש), ולא היתה בידו אפשרות לשלב ח"ג ממנו בכל הספר. ראה הקדמתו למהדורת הספרי שלו.
- 4 ר' להלן בדיון על זהות הפרשן.
- 5 כן הוא עכ"פ בצילום כה"י במכון.
- 6 בראש כה"י נכתב באותיות גדולות 'פירוש תורת כהנים (!) לרבנו הלל ז"ל'. מעל כותרת זו נכתב באותיות קטנות 'פירוש ספרי מרבינו הלל'. ונראה בברור ששתי כותרות אלו לא נכתבו ביד הסופר. ור' עוד בקולפון שנצטט להלן, שבו מעיד הסופר: 'העתקתי זה פירוש השיגי מספרי, בלי לציין את שם הפרשן !
- 7 מבוא הראב"ה, עמ' 337.
- 8 L. Finkelstein 'Prolegomena to an Edition of the Sifre on Deuteronomy' Proceedings, 3, pp. 27, n. 18.
- 9 מבוא לפירוש ר"ה, פ"ד סעיף ב.
- 10 במיוחד תמוהה הערת רא"א פינקלשטיין שם, כי פירוש ר"ה בכ"י אוק' חסר ולא מכיל דבר מספרי דברים.

השלם הרב כמהר"ר ישראל דקוריאל¹¹ גר"ו... ונשלם בר"ת אדר שנת ה'שי"ט (1559). מילות ד"ה סומנו בכה"י בצורה כמעט סדירה, ע"י שתי נקודות אלכסוניות שכתב הסופר מעליהן. בגליונות כה"י נוספו ביד אחר רמיזות לדפוס ויניציאה של הספרי. כ"י אוק' נשתמר בצורה טובה וניתן לקרוא את כולו בקלות.

טופס מפירוש זה עמד לפני ר' אברהם גדיליה. קטעים גדולים ממנו הביא בפרושו על הילקוט 'ברית אברהם' [להלן: ב"א].¹² מהשוואת ציטוטי לשני כה"י עולה, כי בד"כ ציטט את הפירוש כלשונו, מילה במילה. ניתן, איפוא, להיעזר גם בו בההדרת נוסח הפירוש.

בכל אחד מכה"י נשמטו משפטים מחמת הדומות ונשתבשו מילים אשר נשתמרו כשורה ברעהו.¹³ לעיתים מצינו בשניהם שיבושים משותפים המורים על אביהם המשותף.¹⁴ חלק משיבושים אלו ניתן לתקן ע"י ציטוטי ב"א.¹⁵ בניגוד לעידי הנוסח של ר"ה לא מצינו בעידי הנוסח של פירוש זה 'תיקונים' סדירים, מדעת. כך שבעזרת שני כה"י השלמים והציטוטים החלקיים בב"א, ניתן לשחזר בצורה טובה יחסית את נוסחו המקורי של הפירוש. לפני מפרשנו היו כמה כ"י של הספרי.¹⁶ הוא מרבה לדון בנוסח הספרי. לעיתים קרובות מגיהו על-פי העניין או הבבלי, והוא מקדים להגהתו: 'הכי גרסינן', או בסוף הציטוט מדגיש שכך גרסינן וכיוצ"ב.¹⁷ אמנם למרבה המזל במקרים רבים למדי מצטט הפרשן את נוסח הספרי שעמדה לפניו, שאותה אינו מקבל.¹⁸ פעמים הרבה מנסה להעמידה,¹⁹ או שקובע 'וגירסתנו בספר אי אפשר להעמידה'.²⁰

בפירוש צ נשתמרו נוסחאות מקוריות רבות של הספרי, חלקן מסייעות, לעיתים לבדן,

- 11 אחד מארבעה חכמי צפת שסמך מהר"י בי רב!
- 12 בספרו לבמ' ודברים לא ציין ר"א גדיליה את מקור מובאותיו (בניגוד לדרכו בספר ויקרא למשל), כך שיש לאתר את הקטעים ע"פ עיון במובאות עצמן.
- 13 ר' למשל להלן הערות 35, 36, 37.
- 14 ר' למשל בפירוש לספרי במ' הור', עמ' 11/4: 'מיהו לר' יהודה דמסיים בה בעליות חס ושלום שעקביא נתגדה, וצ"ל בעדיות. עמ' 11/12 איסור מקלה, וצ"ל איסור הקלה, עמ' 13/15 ר' יהודה אומר מצא אדם על אשתו קרבן עשיר, וצ"ל מביא, ועוד ועוד (ר' גם בהערה הבאה).
- 15 כגון בפירוש לספרי במדבר עמ' 24/5 'כחותם הדברים — כמי שחותם דבריו, דאלו לדורות לא צריך קרא דמילתא נפשי' [צ"ד נפשית] היא. ובכ"א כשורה: 'דמילתא דפשיטא היא.
- 16 ר' למשל פירושו לספרי במ', עמ' 13—30/11: 'תער לא יעבור אין לי אלא תער — בספר אחד מצאתי תער לא יעבור לעשות המגלח כמתגלח, ולא מצאתיו בכל הספרים. מיהו בפ' שלשה מינין [נזיר מד ע"א] איתא... ובתוספתא דנזיר נמי אית' [פ"ד ה"ד]. (ובכל הנוסחאות שבידנו ר א ד ח ט ל ה מ ת מצוי המשפט, וכמדומני שנשמט בספרים שלפניו מחמת הדומות, ואכמ"ל בזו).
- 17 כגון פירושו לספרי במ' עמ' 26/2: 'והכא מצאתי בספר שלי ברית' זו משובשת, וכתבתי אותה כדאיתא בריש נדרים'.
- 18 כגון פירושו לספרי במ' עמ' 24/7: 'לפוסלן מכתובתן גר', ולא גר' אף לפוסלן' [גם ר ב ד גורסים 'אף. א ח ט ל חסר], ורבים כיו"ב.
- 19 כגון פירושו לעמ' 42/7: 'אמרו לו נתקן הדבר וכו' — ל"ג ליה ושיבוש הוא... ואי גר' ליה הוא ד"א... ורבים כיו"ב.
- 20 ר' למשל מאמרי 'למי נתחלקה הארץ' [להלן: לג"ה], ספר הזכרון לדודי המנוח מרדכי וייזר, הוצאת קבוצת יבנה, תשמ"א, עמ' 257, ועוד ועוד.

לנוסחאות כ"י ר, 21 שהוא עד הנוסח הישיר הטוב ביותר של הספרי שהגיע לידנו. 22 לפניו עמדו גם נוסחאות אשכנזיות-צרפתיות מתוקנות או משובשות. 23 ור' עוד מ"ש להלן על מקום מגוריו.

חשיבות רבה מאד נודעת גם לפירושו של הפרשן. הוא מציע דבריו בלשון קצרה, מדויקת ועניינית. (בניגוד לר"ה הגוהג להאריך בלשון). 24 לעיתים קרובות יורד הוא בשאלותיו הנוקבות וברעיונותיו המקוריים לפשוטן של דרשות הספרי, 25 כשהדמיון בין דבריו לגישות מחקריות בנות זמננו ממש מדהים. 26 פעמים הרבה דן, על-פי המקבילות, בשאלה מיהו התנא שדעתו מובאת בספרי בסתם, ועוד. אין ספק שפירוש זה חיברו תלמיד חכם מובהק. אין ערוך לחשיבותו להעמדת נוסח הספרי ולפירושו.

כאמור בשני כה"י יוחס הפירוש לר"ה. בכ"י אוק' הושלם הייחוס ביד מאוחרת בעוד שהסופר לא ידע למי הוא וכינה 'זה הפרוש השני מספרי'. בכ"י ששון העתיק הסופר שני פירושים זה אחר זה, שאת הראשון ייחס לראב"ד ואת השני (שהוא פירושנו) ייחס לר"ה. אמנם ברי שיחוסים אלה מוטעים הם, כיון שיש בידנו עדויות מכריעות, שדווקא הפירוש הראשון בכ"י ששון הוא לר"ה. 27 סיבת טעותו של סופר כ"י ששון, מרדכי בן יוסף בן אדרעי, מתבררת על-פי עדותו בסוף הפירוש הראשון (עמ' 345): 'עד כאן גמצא כתוב מתורתו של הראב"ד ז"ל, כאשר ראיתי כתוב בגליון הספרי מלא ע"כ גדותיו כת"י ישן נושן מחידושים ופירושים. וכמה זימני הביא דברים משם הראב"ד ז"ל ומצאתי בה כדמותו וכלשונו'. וכבר שיער ר"ש קולידיצקי 28 בצדק, שכוונתו, ככל הנראה, להגות ר"ס אוחנא שנכתבו על גליונות דפוס ויניציאה של הספרי, 29 שבהם אמנם יוחס פירוש ר"ה בטעות לראב"ד. 29 לעניינינו נמצינו למדים על מסורת המייחסת פירוש ספרי לראב"ד.

אכן בזמנו ציין רא"א פינקלשטיין 30 כי ר"א מרכס הפנה את תשומת ליבו לשני ציטוטים של החיד"א מפירוש הראב"ד לספרי ב'פתח עינים' לכריתות פ"ב דף ח ע"א, ולגזיר פ"ד

21 ר' למשל מ"ש ב'אקדמות', עמ' 79 הערה 15.

22 ר' שם עמ' 116—227.

23 ר' למשל שם עמ' 79 הערה 16.

24 אגב פרשן זה לא מזכיר את ר"ה בשום מקום וגם לא מצאתי זיקה כל שהיא בין הפירושים. ואיני יודע ע"ס מה הגיע ר"ד ששון (שם, עמ' 111) למסקנה, שמפרשנו התייחס לפירושי ר"ה בלי להזכירם.

25 ר' דוגמאות, שם הערה 18.

26 ר' למשל מ"ש רי"ן אפשטיין מבואות לספרות התנאים, עמ' 541 בעניין דרשת הספרי בראש פרשת שלח: '... אבל בספרי שלנו נכנס כבר "איך תנא" לתוך "האי תנא" ומפסיקו באמצע, עד שלא מצאו כל המפרשים את ידיהם, והנה בפירושו שנינו: '... והכא לפי הלשון שבכאן יש תערובת שתי ברייתו' דמייתי התם, והיינו דקא מסיים ללמדך. '... ואכמ"ל בעצם העניין.

27 כך עולה למשל מלשוננו 'אני הלל בן אליקים' (סופר כ"י ששון רשם בצידה 'אין זה הלל'), וכן מהפנייתו לפירושו לספרא ומעדויות חיצוניות רבות. ר' מ"ש גולדנטל בקטלוג Handschrift-lichen Hebraischen werke der K.K. Hofbibliothek zu Wien 1851, pp. 15-17, ר"ד ששון אהל דוד ח"א עמ' 9—106, ר"ש קולידיצקי במבואו שם פ"ב, ומ"ש ב'אקדמות', עמ' 60 הערה 15.

28 שם, הערה 7.

29 ר' ע"כ ביתר פירוט להלן סעיף ט.

30 Proceedings שם (הערה 8), ור' גם י' טברסקי, Rabad of Posquieres, עמ' 100.

דף כא ע"א. למובאה שלישית של החיד"א מפירוש הראב"ד לספרי (בקונטרס פאת הרא"ש בסוף ספרו מחזיק ברכה, יו"ד, דפוס ליוורנו קיד ע"ב), הפנה ד' מצגר.³¹ והנה, שלושת הפירושים מצויים כלשונם, מילה במילה בפירושו! מכאן שפירושו היה לפני החיד"א והוא ייחסו לראב"ד.

גם ר"א גדיליה בסוף הילקוט לתורה, כתב: 'ובספרא ובספרי הבאתי פרושים נחמדים, שלא שמעו און מעולם, מפי אצילי רברבי ה"ה רבנו הלל, הראב"ד, החכם חיים חברייא וכמה אחריני'.³² כבר ציינתי לעיל כי בב"א מצוטטים קטעים מפירושו. כן מצויים בו ציטוטים מפירוש ר"ה. ולהלן, סעיף ט' אציין לציטוט של ב"א מפירוש ר' חיים חברייא לספרי, שאינו מצוי בפירושו. לא מן הנמנע, איפוא, שכבר ר"א גדיליה ייחס את פירושו לראב"ד.³³

אך כל זה אינו שווה, משום שבמקום אחד מצטט מפרשו את 'השגת הראב"ד ז"ל', ואף דן בדבריו,³⁴ וזאת לאחר שציטט, באותו עניין, קטע מהסמ"ג לר' משה מקוצי.³⁵ ומכאן שהפירוש לא נכתב לפני סוף המאה השלוש-עשרה.

כפי שכבר ציין ר"ד ששון, החכמים הגוספים המוזכרים ע"י הפרשן הם: רש"י, ר"ש משנץ ור"ת. הספרים הנזכרים הם: משנה, תוספתא, תלמוד בבלי, תלמוד ירושלמי, 'תרגום', 'מדרש', 'הגדה', סדר עולם, הערוך, ו'תוספות'. כן הפנה לציטוט אחד של הפרשן מפירושו למסכת חלה במשנה.³⁶

מצאתי לע"ע רק לעז אחד בדברי הפרשן שהוא, כנראה, לעז צרפתי.³⁷ כן מצאתי מקום

31 'שרי האלה', ירושלים תשל"ט, השלמות עמ' תקנ"ג.

32 ועיין גם בהקדמתו לספר בראשית. מהשוואת הדברים עולה, כנראה, שכמה מכתובייד הגיעו אליו במהלך עבודתו, ע"ש.

33 אמנם אין זה בטוח, משום שאפשר שכיוון רק לפירוש הראב"ד לספרא, או שהתייחס לפירושו בביטוי 'וכמה אחריני'.

34 לכן אין כל סיבה לשער שהקטע נוסף בשני כה"ר מגיליון, או כיו"ב.

35 פירושו לספרי דברים מהד' פינ', עמ' 261/9 (צ"ד דף 131. צ"ע עמ' 648): 'כמה הוא מעקה מעגילין שלשה טפחים בית דורסן עשרה — כך היא גרס' הספרי'. ובספר המצות [סמ"ג עשין ע"ט] פי': כמה הוא מקום מעגל פי' גובה וג' טפחים ובבית גבהו עשרה טפחים ע"כ. משמע שאינו מצריך גובה מעקה בשום מקום אלא [צ"א אלה] שלש' טפחים, וגובה הבית להתחייב במעקה צריך שיהא עשרה טפחים, וזהו דבר פשוט ולא היה צריך להשמיענו. ובהשגת הראב"ד ז"ל [צ"ע ובהשגות הראב"ד (!) ז"ל] על מה שכתב רבינו משה: גובה המעקה אין פחות מעשרה טפחים [מ"ת הלכות רוצח פי"א ה"ג], אמר אברהם: דוקא ממקום דרסן והוא מקום הנמוך, אבל שאר צדדיו ג' טפחים, ע"כ. גם זה אינו מבין לפי גר'... (וכבר ששון ציין למ"מ זה. אמנם חשב בטעות שהציטוט כאן הוא מספר המצות לרמב"ם).

36 בפירושו לספרי דברים עמ' 117/6: '... ובמס' חלה פרשתי דלעולם קסבר קדושה [צ"ע קדשה] לעתיד, ולענין אכילה שרי משום דכתי' ולבהמתך ולחיה אשר בארצך המיוחדות לך, וזו כיון שלא [החזיקו] עולי בבל אינה מיוחדת לך', (וברי שכוונתו למסכת חלה במשנה [פ"ד מ"ח?], ולא לפירושו לפרשת חלה בספרי, שם לא דן בכך, וגם אינה קרויה 'מסכת'). ור' גם פירושו לספרי דברים פיס' צ"ט, עמ' 159 ואילך: 'ופעם אחת הקשו לי היאך אנו אוכלין בהמות ועופות המסורסים, דהא תיעבתי לך הוא ותירצתי דהאי דרשה דר' אליעזר בלחוד היא... [בשו"ת?].

37 פירושו לספרי דברים עמ' 5—15/4: 'עד שדולה במגריפה [צ"א שיבש: על שאלה במגריפה]

אחד בו נזקק הפרשן לפירוש על דרך האמת.³⁸ ותעלומת זיהויו של פרשן זה במקומה עומדת.

ב. פירוש צרפתי לספרי [מנכד הרב גרשון?] (ת)

בכ"י מנטובה 36 מצוי פירוש לספרי במ' ודברים,³⁹ שנעלם עד העת האחרונה מעיני חוקרי הספרות התורנית. הוא נכתב בכתובת יד איטלקית מהמאה השש-עשרה לערך,⁴⁰ ובו 210 עמודים.⁴¹ כה"י משובש מאד ובכמה מקומות קשה הקריאה.⁴² בתחילת הפירוש כתב הסופר: 'פירוש ספרי לרבינו הלל זלה"ה' הפירוש פותח בתחילת ספרי במדבר ומסיים בספרי דברים סוף פרשת כי תצא (= פיס' רצ"ו),⁴³ אך מצוי בו גם פירוש לפרשת כי תבוא (= פיס' רצ"ז—ש"ג), שנכתב, משום מה, בניגוד לסדר הפרשות בתורה, לפני פרשת כי תצא.⁴⁴ הפירוש לוקה בכמה חסרונות, שכנראה יש לתלותם בסופר (או בכה"י שממנו העתיק), ולא בפרשן.⁴⁵

בכה"י מצוייה חלוקה לפרשות השבוע ולעניינות המכונות אף הן 'פרשה', כגון: 'פרשת סוטה', 'פרשת גזיר', 'פרשת ברכת כהנים', 'פרשת מנורה' וכיו"ב.⁴⁶ בנוסף לחלוקות סדירות אלה מצויים בו גם שרידים בודדים של חלוקה לפרקים ולפיסקות.⁴⁷ בדרך כלל

החלוקה

מלשון מים גרופים. אי נמי מחמת שהוא גדול אין דולין אלא במגריפה, הינו שקורין בלעז סיגויאניא. והוא הוא לעזו של רשב"ם בפירושו לב"ב קסז ע"א: 'אורנוקא—ציגויא (סגויא) בלע"ז. שבו דולין מים מן הבור.' ר' בלונדהיים Les Gloses Françaises, עמ' 27. והעירני ד"ר משה קטן כי הוראתה הראשונית של סיגויאניא (cigoine) היא חסידה—המרימה ומורידה ראשה בשעת שתיית המים, ומחמת פעולתה זו הושאל שם זה בצרפתית למתקן שאיבה. כן העירני שהתעתיק ב"ג מצוי גם בספרדית, אולם באיטלקית, כמו בלאטינית, ב"א.⁴⁸

38 פירושו לספרי דברים עמ' 414/1: '... ושמא על דרך האמת הררי יוסף הם סוד המילה ששמר יוסף על כן נקרא צדיק, קדמו לתרי מקדש שהם סוד רוח הקדש, והררי מקדש קדמו לארץ ישראל שהם סוד ארבע חיות שבמרכבה.'

39 ר' תיאורו של מארקו מורטירה בקטלוג כה"י העבריים במנטובה.

40 מפי ידידי מ' גלצר. אף הוא הפנה את תשומת לבי לחתימת שני צנזורים בדף האחרון של כה"י, שהקדומה שבהם היא של Luigi de Bologna משנת 1600.

41 בכה"י עצמו אין מספרי עמודים, והוספתים אני.

42 כך עכ"פ בתצלום כה"י שבמכון.

43 'כי יד על כס יק(!) וגו'—וכיון דכתי' הכי תמחה את זכר עמלק דמן השמים יסייעו לך וכו'. חסל פרשת תצא. חסל ספרי.'

44 עמ' 160—166 בכה"י.

45 הפירוש לספרי במ' מסתיים באמצע פיס' ק"ס (=הור', עמ' 219/14) במילים: 'עדים מנין—דפסולין שונאין וקרובים וכו'. תם ונשלם. חסל.' [וכל זאת באותיות רגילות, ולא: 'חסל פרשת מסעי' באותיות גדולות, כמנהגו בסיום כל שאר הפרשות]. גם הפירוש בראש פיס' רס"ב בספרי דברים חסר, ושם השאיר הסופר רווח של כחמש-עשרה שורות (עמ' 188 בכה"י). כן חסר פירוש לספרי דברים פיסקות סו—קיו [ואין ציון בכה"י (עמ' 131) המעיד על החסרון].

46 לרוב נכתבה כותרת באות גדולה בתחילת העניין ובסופו. כגון: 'פר' נסכים... ס' פ' נסכים', או: 'סוטה... פיסוק פרשת סוטה', וכיו"ב.

47 כגון בסוף פיס' א: 'סליק פירקא. פרק א' איש או אשה...'. באמצע פיס' טו: 'פרק ט' שמגלגלין עליה את הישן', סוף פיס' קיט: 'פיסוק', ועוד. (ור' מ"ש ש. שרביט 'נוסחאותיה ולשוניה של מסכת אבות', דיסרטציה אונ' בריאילן תשל"ו, עמ' 128, אודות פיסוק = פסוק = פסוק. ולהוראת מונח זה ורעיו ר' מ"ש ב'אקדמות' עמ' 122).